

Tilburg University

Het ideale gerecht voor de mensen

Barendrecht, J.M.

Published in:
Maatschappelijke rechtsvorming

Publication date:
2005

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Barendrecht, J. M. (2005). Het ideale gerecht voor de mensen. In J. L. M. Gribnau (Ed.), *Maatschappelijke rechtsvorming* (pp. 63-83). (Onderzoekschool voor Wetgevingsvraagstukken). Boom Juridische Uitgevers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Maurits Barendrecht

Het ideale gerecht voor de mensen

Vragen voor regisseurs van bestraffing en geschiloplossing¹

In het Trias-model van de rechtsstaat is de rechtsstaat een soort wolk van normen en heel abstracte instituties (de wetgever, de rechter en het bestuur) die boven mensen hangt. Daarbij verdwijnt uit het oog dat de rechtsstaat ook – en vooral – een middel is om mensen zo goed mogelijk te laten samenleven. Vanuit dat laatste perspectief is wat zij – de klanten – willen belangrijk. Ook vergeet je in de Trias invalshoek snel dat de instituties door diezelfde gewone mensen worden gemaakt, gebruikt en onderhouden. Kortom de rechtsstaat is er voor mensen en wordt gemaakt door diezelfde mensen. In dit artikel gaat het er om hoe de rechtspraak dichterbij de klant zou kunnen komen, door meer gegevens te verzamelen over wat mensen voor rechtspraak nodig hebben. Deze gegevens kunnen worden geconfronteerd met de “aanbodkant”. Wat willen rechters aan hun klanten bieden? De Jaarvergadering van de Raad voor de Rechtspraak van 2004 bood een unieke gelegenheid om te meten in hoeverre rechters zich door gegevens over de wensen van hun klanten willen laten leiden.

I. Waar is de rechtspraak gebleven?

De laatste jaren hebben OM en rechterlijke macht met veel elan de eigen organisatie aangepakt. De plannen en projecten volgen elkaar in hoog tempo op. De strategische agenda voor de rechtspraak, de sector-programma's, wat er naar buiten is gekomen van houtskoolschetsen, het zijn doordachte stukken. Vol met plichtsbesef, hard werken, aandacht voor de onafhankelijke positie van rechter en OM in het staatsbestel, het domein van de rechter, waarden als rechtseenheid en transparantie.

Maar er is wel erg veel aandacht voor interne organisatie, personeelsbeleid, werklust en werkprocessen in het 'back-office'.² Waar is de rechtspraak zelf gebleven in al dat reorganisatie-geweld? Die worsteling in zo'n zaaltje? Waar zijn die superbetrokken kinderrechters, die enige tijd geleden in de NRC vertelden hoe het beter zou kunnen? Waar is de Ondernemingskamer, die altijd klaar staat voor de crisissen van het bedrijfsleven? Waar is de dialoog met echte,

---

1 Dit artikel is gebaseerd op een presentatie van de auteur tijdens de Jaarvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak op 4 oktober 2004 over 'Het Ideale Gerecht'.

2 Eindrapport Evaluatie PVRO in de gerechten, In: Oogsten om te zaaien, Eindrapport Programma Versterking Rechterlijke Organisatie, 2000, p. 31

en soms lastige mensen? Waar zijn de zittingen met de moeilijke, maar ook louterende momenten? Die plotselinge betrokkenheid van de rechter bij het leven van mensen, met die grote verantwoordelijkheid. Min of meer intuïtieve keuzes, die het verschil in die levens kunnen maken. Waar zijn de aarzelingen van de beslisser? De creatieve doorbraken? Waar zijn de interventies van al die rechters in al die menselijke verhoudingen? En bovenal, waar zijn de mensen over wiens levens het in rechtspraak gaat?

Het komt over alsof binnen de rechterlijke macht nog weinig wordt gesproken over de rechtspraak zelf: over het hoe en waarom van een bepaalde aanpak voor bepaalde soorten mensen in bepaalde soorten zaken, over wat werkt en wat niet op een zitting en over de beste manier om in de huidige tijd een vonnis in te richten. Ja, misschien in de kantine, of bij de koffie. Maar als rechters samen richting geven aan hun rechtspraak, in officiële bijeenkomsten en stukken, dan spreekt men in termen over het eigen werk die erg afstandelijkheid zijn. Termen zoals 'bejegening', 'bulkzaken' en 'knopen doorhakken'. En hoewel er steeds meer intervisie-projecten komen, zijn er ook nog rechters die vertellen dat het binnen hun gerecht 'not done' is om met elkaar over de manier van aanpak in elkaars zaken te spreken. Waarom? Dat lijkt een intrigerende vraag, waarop vele antwoorden mogelijk zijn.

Vraag 1: Rechtspraak als onderwerp van gesprek

Wordt binnen de rechterlijke macht weinig gesproken over de manier van rechtspreken?

Zo ja:

- Overheerst toch nog de gedachte dat rechters er zijn om regels toe te passen op feiten?
- Is al het andere dan het juridische – het hulpverlenende en het psychologische bijvoorbeeld – zeg maar de vrouwelijke kant van rechtspraak, toch ergens nog taboe?
- Ontbreekt het aan veiligheid?
- Verhindert het idee van onafhankelijkheid toch nog dat er een project is over de beste manier om bijvoorbeeld consumentengeschillen te behandelen?
- Wachten rechters toch nog op de wetgever?

II. Wat volgt

A. Vragen en voorlopige antwoorden

Deze bijdrage gaat er vanuit dat er meer over de rechtspraak zelf zou moeten worden gesproken en probeert met enkele vragen daarover de discussie los te maken. Vragen over 'ideale rechtspraak', die eerst beantwoord lijken te moeten worden, voor een goed ontwerp mogelijk is van het 'ideale gerecht'. De gegevens die aanleiding zijn tot die vragen komen uit een recente publicatie. Een groep van 12 onderzoekers uit verschillende disciplines heeft in samenwerking met de Raad voor de Rechtspraak bekeken welk sociaal-wetenschappelijk onderzoek het meest relevant is voor de fundamentele herbezinning op de civiele rechtspraak.³

Tijdens de Jaarvergadering van de NVvR op 4 oktober 2004 zijn enkele van deze vragen voorgelegd aan de zaal, die over de antwoorden kon stemmen met behulp van stemkastjes. De uitslagen van die stemmingen staan hierna steeds vermeld. Maar een dergelijke stemming voldoet uiteraard niet aan condities die men bij goed opgezet empirisch onderzoek wel zou kunnen bereiken. De oordeelsvorming werd ongetwijfeld beïnvloed door de wijze van presentatie van gegevens en de gepresenteerde vooronderstellingen. De mogelijke antwoorden op de vragen zijn niet indringend bekeken op mogelijke associaties of neven-effecten. En de selectie van de participanten was waarschijnlijk niet representatief voor de rechterlijke macht (aannemelijk is bijvoorbeeld dat relatief veel leidinggevendenaars naar de NVVR vergadering gaan). De uitslagen moeten derhalve met voorzichtigheid worden gelezen. Maar zij zijn ook niet zonder enige betekenis. De procedure met stemkastjes maakt een keuze mogelijk die onafhankelijk is van die van oordelen van anderen. In vergelijking tot procedures die, bijvoorbeeld, gebruikelijk zijn op bijeenkomsten waar aan strategie- of visieontwikkeling wordt gedaan, is dat een gunstig aspect, net als het relatief grote aantal respondenten. Alles bij elkaar geven deze stemmingen interessante indicaties van de wijze van denken binnen de rechterlijke macht. Niet meer en niet minder.

B. Uitgangspunten

De vragen die hierna volgen, zijn geformuleerd vanuit een aantal vooronderstellingen. Deze zijn deels gebaseerd op eerder onderzoek, en worden hieronder voor een ander deel nader toegelicht. Het blijven niettemin uitgangspunten waarover men verschillend kan denken.

---

3 Maurits Barendrecht en Albert Klijn (redactie), Alex Brenninkjeijer, Freek Bruinsma, Carsten de Dreu, Roland Eshuis, Leny de Groot-Van Leeuwen, Frans Leeuw, Frank van Tulder en Ben van Velthoven, *Balanceren en vernieuwen, Een kaart van sociaal-wetenschappelijke kennis voor de Fundamentele Herbezinning Procesrecht*, Uitgave Raad voor de Rechtspraak, 2004.

1. Rechters hebben de leiding over geschiloplossing en strafoplegging. Veronderstelling 1 is dat rechtspraak veel invloed heeft. Niet alleen doordat rechters zaken beslissen, want zij beslissen maar relatief weinig zaken. Maar rechters hebben ook veel invloed op zaken die nooit bij ze binnenkomen. Rechters hebben de leiding over strafoplegging en geschiloplossing. Zij leiden eigenlijk vooral, omdat anderen geen leiding over het proces – en wat daaraan vooraf gaat – kunnen uitoefenen. Dat is een gegeven. Of rechters dat nu willen of niet, zij bepalen in grote mate wat er bij bestrafing en in geschillen gebeurt.

De wetgever kan immers slechts op grote afstand sturen. Het procesrecht staat vol met open bevoegdheden van de rechter. De wetgever bemoeit zich af en toe ook zeer indringend met details, met name in het strafrecht. Maar hij heeft alles bij elkaar een positie die lijkt op die van een centrale concern-leiding. In de divisies van de rechterlijke macht, daar wordt de rechtspraak gemaakt.

OM, rechtshulp en partijen hebben ook invloed. Maar omdat tegenover elkaar staande partijen het vaak niet eens kunnen worden over de wijze van aanpak, zal de rechter meestal de leiding in het proces hebben. Die leiding hebben rechters niet alleen in de zaken die zij berechten, maar ook over de zaken die in de schaduw van hun ingrijpen worden afgedaan. Wat de rechter zal gaan doen, bepaalt ook daar in belangrijke mate hoe de betrokkenen zich zullen opstellen. De rechterlijke macht wordt zich steeds sterker van die leidende positie bewust. Want wat is een 'regisseur', iemand die de regie voert, anders dan een leider?

Of zij het bewust doen of niet, rechters gebruiken daarbij ook de gereedschappen van leiderschap. Zij bieden structuur. Rechters geven voorbeelden. De gebruikelijke manier van werken kunnen zij ter discussie stellen. Rechters kunnen gewenst gedrag in procedures aanmoedigen of ongewenst gedrag corrigeren. En bovenal: door hun manier van werken geven zij een visie op bestrafing en geschiloplossing. Zij zetten de toon.

De gereedschappen van de leider⁴ in handen van de rechter

Structuur bieden Rechters bieden partijen een structuur voor hun dialoog, die zij ook buiten de rechtszaal zullen volgen. Als rechters plegen af te wachten met welke standpunten rechtshulpverleners komen, zullen die waarschijnlijk in de loop der tijd niet alleen steeds extremere standpunten op rechters afvuren, maar ook op elkaar als zij onderhandelen, bijvoorbeeld in letselschadezaken. Als rechters zich voorover plegen te buigen, aan partijen vragen waar het ze werkelijk om gaat, en samen met partijen zoeken naar een juridisch passende oplossing voor het probleem, zoals in de familiekamer, dan gaan rechtshulpverleners hun spel daar naar richten.

Voorbeeld geven Rechters geven partijen voorbeelden. Door passief of actief te luisteren. Door een probleem op een bepaalde manier te benaderen. Door bepaalde vragen te stellen.

Status quo ter discussie stellen Rechters kunnen de gebruikelijke aanpak van partijen en rechtshulpverleners ter discussie stellen, en dus veranderen. Waarom al die getuigen in die mega-zaak? Welke bijdrage aan de waarheidsvinding verwacht u dat die getuigen leveren? In het civiele proces lijken veel rechters de wijze van omgaan met procedurele verweren op de zitting ingrijpend te hebben veranderd: van interessant juridisch vraagstuk, naar een snel op te lossen complicatie.

Gedrag aanmoedigen of corrigeren Laat de rechterlijk persoonlijke aanvallen van rechtshulpverleners en partijen op elkaar toe? Moedigt de rechter het aan als partijen zich in elkaars zienswijze verplaatsen?

Inspireren door een visie tot stand te brengen Individueel en vooral gezamenlijk, dragen rechters een visie op omgaan met geschillen en strafwaardig handelen uit – expliciet of impliciet. Rechters zetten de toon.

2. Partijen kunnen niet of nauwelijks om de rechter heen

Als uitgangspunt 2 hanteer ik dat de rechterlijke macht een dominante positie heeft op de markt voor rechtstoepassing. Voor strafrechters en OM is de

---

4 Vgl. Bijvoorbeeld James M. Kouzes & Barry Z. Posner, *The Leadership Challenge*, 3rd Edition, San Francisco: Jossey Bass 2002 en David Buchanan & Andrzej Huczynski, *Organizational Behaviour, An Introductory Text*, Fifth Edition 2004, FT Prentice Hall, p. 742 e.v.

dominante positie duidelijk. Zij beslissen immers over strafoplegging, met de strafrechters in de meest leidende rol. Strafrechters beslissen zelf over de straf in de zaken waar veel op het spel staat, en zijn in kleinere zaken de eigenlijk vooral de beroepsinstantie waar mensen kunnen klagen over door OM of bestuur 'voorgestelde' sancties.

Maar ook de civiele en de bestuursrechter zijn het adres waar mensen terecht komen, als ze samen hun geschil niet kunnen oplossen. Vergeet ADR als vrijwillig geschiloplossingsmechanisme. Want als mensen samen hun geschil niet uit de wereld kunnen helpen, worden ze het in de praktijk ook zelden eens over de persoon die ze gaat helpen het geschil op te lossen. De enige werkelijke concurrent van rechtspraak als geschiloplossingsmechanisme zijn partijen zelf, die samen een oplossing van hun geschil overeenkomen.

De concurrenten van het ideale gerecht: een vreemde markt

Wat gebeurt er met geschillen van natuurlijke personen?⁵

Oplossing door partijen zelf Partijen zelf lossen, al dan niet met rechtshulp, 46% van de geschillen samen op, waarvan 2% tijdens officiële procedures.

Onopgeloste geschillen Nog eens 46% van de geschillen blijft onopgelost. In 10% doordat men passief blijft. 35 % neemt eerst wel actie, maar haakt op een gegeven moment af.

Procedures 11% begint een officiële procedure, waarvan 6% buitengerechtelijk (CWI, consumentengeschillencommissies) en 5% gerechtelijk.

Beslissingen in procedures 8% van de ervaren geschillen wordt door de rechter of in een andere officiële procedure beslist.

---

5 B.C.J. van Velthoven & M.J. ter Voert, *Geschilbeslechtingdelta 2003, Over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers*, WODC reeks 219, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2004, p. 117

Wat is het aandeel van ADR?

Mediation is in statistieken vrijwel onzichtbaar. Vrijwillige mediation is overal ter wereld nog steeds een marginaal verschijnsel, dat maar in een klein deel van de geschillen wordt toegepast.⁶ Verwijzing door de rechter naar mediation levert een groot aandeel in de mediations.⁷

Arbitrage of bindend advies gebeurt bijna alleen als het vooraf in het contract kan worden vastgelegd, zoals in bouwzaken en in een kleine minderheid consumentengeschillen. Daarbuiten gebeurt het ook nauwelijks.⁸

Semi-gerechtigde overheidsinstanties Een aanzienlijk deel van de officiële procedures gebeurt voor deze instanties, zoals CWI's en huurcommissies, waar partijen verplicht van gebruik moeten maken.

Let wel: mediation is niet marginaal omdat mensen het niet zouden willen. Want ze zijn daar vaak erg enthousiast over, zowel na gebruik, als voordat ze een geschil hebben. Het wordt door partijen in de meeste onderzoeken hoger gewaardeerd dan arbitrage en rechtspraak.⁹ Het lijkt echter moeilijk om mediation af te spreken met iemand waarmee je eenmaal in een geschil terecht bent gekomen.¹⁰

3.   Eerst idealiseren, dan creatief-realistisch worden

Dan is er een specifiek uitgangspunt omdat het gaat over een ideale situatie, zoals een ideaal gerecht. Aan een ideale situatie kom je nooit wanneer je uit gaat van het bestaande. Durven dromen is daarbij wezenlijk.

De econoom Nalebuff en Ian Ayres, hoogleraar recht aan Yale Law School, schreven een mooi boekje over innovatie, onder meer in het rechtssysteem.¹¹

---

6   Zie bijvoorbeeld de gegevens geciteerd in Maurits Barendrecht en Berend de Vries, *Fitting the Forum to the Fuss with Sticky Defaults*, Paper 2004, down te loaden van www.ssrn.com.

7   Thomas J. Stipanowich, ADR and the "Vanishing Trial": The Growth and Impact of "Alternative Dispute Resolution, Symposium on the Vanishing Trial, *Journal of Empirical Legal Research* (in druk: 2004).

8   Vgl. *Balanceren en vernieuwen*, t.a.p. (noot 3), p. 29 e.v.

9   Zie de gegevens verzameld door Stipanowich, t.a.p. (noot 7).

10   Zie voor een uitgebreide analyse van de barrières om voor mediation of arbitrage te kiezen nadat een geschil is ontstaan: Maurits Barendrecht en Berend de Vries, t.a.p. (noot 6).

11   Barry Nalebuff & Ian Ayres, *Why Not ? How to Use Everyday Ingenuity to Solve Problems Big and Small*, Boston: Harvard Business School Press 2003

Begin met je af te vragen wat Croesus – de legendarisch rijke Koning van Lydië zou doen – bevelen zij aan. Hoe zou de rijkst denkbare gebruiker van de rechtspraak zich laten bedienen? Zeg maar rechtspraak aan huis, op afroep, met inzet van super bemiddelingsvaardigheden, en een prachtig gemotiveerde, inlevende, het werkelijke probleem oplossende, en juridisch perfecte beslissing binnen een paar uur, en nog voor het vallen van de avond tenuitvoergelegd. Dat zou Croesus doen.

De volgende stap is heel hard werken om de dienstverlening praktisch en minder duur te maken. Dat gebeurt, zeggen Nalebuff en Ayres, door te bekijken wat de klant zelf kan doen, door te standaardiseren en door moeilijk te realiseren, maar misschien minder belangrijke aspecten, weg te laten. Zo kom je dan hopelijk uit bij een nog aardig ideale, maar tegelijkertijd betaalbare dienst. Een rechter voor burengeschillen bijvoorbeeld, hbo-opgeleid, die zijn gereedschap in een kistje achterop de brommer heeft zitten, inclusief de internetverbinding met de website burenruzies, die zijn interventies en beslissingen ondersteunt, en die hem feedback geeft als zijn oplossing wat ver uit de pas loopt met de mediaprudentie van het Hoge Projectteam voor Burengeschillen der Nederlanden. Bijvoorbeeld.

4. Op zoek naar spanning, niet naar bevestiging
Het laatste uitgangspunt is dat de interessante vragen voortkomen uit spanning. De gegevens die hierna worden gepresenteerd, zijn geselecteerd om de rechterlijke macht aan het denken zetten, en zijn misschien wel geschikt om rechters uit hun 'zone of comfort' te halen. Dat is niet om te plagen, maar komt voort uit een wetenschappelijke basishouding. Zoek naar falsificatie, niet naar bevestiging van wat we al weten. Vertaald naar de positie van rechters: zoek naar gegevens die bestaande werkwijzen ter discussie stellen, niet naar bevestiging dat u het goed doet.

III. Vragen

A. Wensen over de procedure

Sociaal-psychologen doen al vele jaren onderzoek naar wat mensen als een rechtvaardige procedure ervaren. Er is zelfs een gerenommeerd tijdschrift speciaal voor rechtvaardigheidsonderzoek: Social Justice Research. Volgens een overzichtsartikel van de leidende onderzoeker op dit gebied, Tom Tyler, uit het American Review of Comparative Law, kijken mensen vooral naar vier kenmerken van procedures.¹² Zij willen gehoord worden, en aan het proces kunnen deelnemen. Vertrouwen kunnen hebben in de persoon en de aanpak van de beslisser is ook belangrijk. Respect is de derde belangrijke wens. En tenslotte vinden mensen neutraliteit wezenlijk.

---

12 T.R. Tyler, Citizen Discontent With Legal Procedures: A Social Science Perspective On Civil Procedure Reform, *American Journal of Comparative Law* 1997, p. 871 e.v.

Procedurele rechtvaardigheid: de hoofdlijnen

Gehoord worden en aan het proces kunnen deelnemen Mensen willen kunnen deelnemen aan de discussie en hun eigen verhaal kunnen doen. Over het algemeen waarderen mensen daarom informelere procedures. Als de juristen onderling debatteren en de beslissingen voor partijen nemen, gaat de waardering omlaag.

Vertrouwen Zij willen vertrouwen in de persoon van de beslisser (de rechter) kunnen hebben. Zij zien graag dat de neutrale rechter of bemiddelaar zich de behoeften van partijen aantrekt, en hun argumenten serieus neemt, ook als zij worden verworpen. Mensen wensen dat de neutrale partij hun persoon en hun perspectief op het probleem waardeert en belangrijk vindt. Zij willen ook dat die persoon werkelijk probeert een oplossing te vinden die zo goed mogelijk voor hen is, in aanmerking genomen de belangen van de andere betrokkenen.

Respect Respect in het interpersoonlijke verkeer: een beleefde behandeling en respect voor iemands rechten en positie binnen de maatschappij zijn daarvan uitingsvormen. Maar het gaat dieper. Een procedure is voor veel mensen één van de weinige intensieve contacten met de overheid, en een belangrijk signaal hoe de samenleving hen waardeert. Sommige auteurs spreken zelfs van een aparte soort rechtvaardigheid: 'interactional justice', waarin de nadruk ligt op eerlijkheid, openheid, beleefdheid, nalaten van onbehoorlijke vragen en rechtvaardiging voor gedrag.

Neutraliteit Neutraliteit is ook belangrijk. Procesdeelnemers verlangen professionalisme, (juridische) expertise, neutrale toepassing van regels, ontbreken van vooroordeel, beslissingen gebaseerd op feiten, en niet op persoonlijke oordelen.

Wat is het allerbelangrijkste? Tyler stelt dat de basis voor acceptatie van met autoriteit genomen beslissingen lijkt te verschuiven van de neutraliteit van de besliser naar het in hem als persoon gestelde vertrouwen. Dat is volgens Tyler inmiddels de belangrijkste factor waarop mensen autoriteiten als rechters beoordelen. Mensen waarderen het dat de neutrale partij 'goedwillend' (benevolent) ten opzichte van hen is. Empathie is ook een woord dat in deze richting gaat. Mensen willen meer inlevingsvermogen van de rechter, zo lijkt het. De tegengant is dat zij ook zijn geïnteresseerd in de persoon van de neutrale

partij. In de rol van rechter, waarin hij natuurlijk moet blijven, mag de rechter als persoon voelbaar zijn.

Aan de aanwezigen tijdens de NVVR jaarvergadering werd na verstrekking van deze gegevens de vraag voorgelegd hoe zij deze wensen van gebruikers over de procedure zouden willen vertalen als geld geen probleem zou zijn. Men kon één keuze maken uit acht mogelijke antwoorden. De keuze voor één antwoord betekent dus niet dat de betrokkene geen voorkeur voor een ander antwoord zou hebben. De vraag is die naar de grootste prioriteit.

Vraag 2: Maak procedures vooral:

Interactiever met partijen zelf	60	32,8%
Professioneler	30	16,4%
Gerichter op ervaren probleem	30	16,4%
Vertrouwenwekkender	25	13,7%
Gerichter op waarheidsvinding	19	10,4%
Respectvoller	9	4,9%
Persoonlijker	8	4,4%
Neutraler	2	1,1%

De antwoorden in deze en de volgende kaders zijn gerangschikt naar het aantal stemmers dat aan dit antwoord prioriteit toekende. Aantal uitgedeelde stemkastjes = 265. N (aantal uitgebrachte stemmen) = 183

Deze vraag is moeilijk voor alle soorten rechtspraak te beantwoorden. Maar het lijkt weinig zinvol om te gaan uitsplitsen naar de sectoren straf, bestuurs, handel, kanton en familie, de huidige divisies van het rechtspraakbedrijf. Wanneer we onszelf in de positie van de gebruiker verplaatsen, dan ziet die waarschijnlijk strafoplegging en geschiloplossing als de belangrijkste onderscheiding.¹³

Bovendien onderscheidt de gebruiker waarschijnlijk twee soorten strafrechtspraak. Een eerste afdeling waarin wordt beboet en bestraft uit oogpunt van preventie, waarbij relatief lage straffen routine-matig en tarief-matig worden opgelegd, vooral door bestuur en OM, zodat de rechter met name beroepsinstantie is. Of die giro nu bestuursrechtelijk of strafrechtelijk is, en of het gevangenisstraf tarief nu door de OvJ of de rechter wordt bepaald, maakt de gebruiker weinig uit. Bij de rechter kun je klagen over de opgelegde boete of over het standaardtarief. Wat vond de zaal dat voor deze procedures een goede ontwikkelingsrichting zou zijn?

13 Vgl. de spliksplinternieuwe missie van de rechtspraak: 'De Rechtspraak zorgt voor integere en tijdige beslechting van geschillen en berechting van strafbare feiten door onafhankelijke rechters.'

Vraag 3: Maak procedures waarin mensen kunnen opkomen tegen boetes of straf vooral:

Interactiever met partijen zelf	38	25,2%
Gerichter op waarheidsvinding	29	19,2%
Vertrouwenwekkender	23	15,2%
Professioneler	21	13,9%
Gerichter op ervaren probleem	18	11,9%
Respectvoller	10	6,6%
Persoonlijker	8	5,3%
Neutraler	4	2,7%

N = 151

Je kunt ook bij de strafrechter komen als er iets ernstig is mis gegaan. Als slachtoffer of als dader. Laten we het noemen: 'Subtiele interventies in menselijke drama's'. Want het luistert nauw, wat rechters daar doen. Niet de zes of acht jaar cel. Wel de manier waarop zij het aanpakken. En voor de geschokte buitenwereld, een ander type gebruikers van rechtspraak, is de rechter degene die er namens de maatschappij 'iets aan doet'. Wat zijn in dit type zaken de prioriteiten van de bevroagde leden van de rechterlijke macht?

Vraag 4: Maak strafprocedures in menselijke drama's vooral:

Interactiever met partijen zelf	39	20,7%
Respectvoller	29	15,4%
Gerichter op waarheidsvinding	29	15,4%
Persoonlijker	28	14,9%
Vertrouwenwekkender	26	13,8%
Gerichter op ervaren probleem	24	12,8%
Professioneler	8	4,3%
Neutraler	5	2,6%

N = 188 Aantal uitgedeelde stemkastjes = 265

Hoe verhouden de gegevens uit het onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid zich tot de uitslagen van de stemmingen? En tot de ontwikkelingen in de rechtspraak? Op het gebied van gehoord willen worden,

spoort de richting die de rechterlijke macht kiest met wat de klanten willen. Er is een sterke voorkeur voor interactie met partijen zelf, in strafrechtelijke procedures iets minder dan in ander zaken. Er is ook een duidelijke tendens in het civiele recht om meer met partijen in gesprek te gaan en minder via de rechtshulpverleners te communiceren. Een tendens die rechters kennelijk nog flink willen doortrekken, waarbij zij waarschijnlijk op instemming van partijen zullen kunnen rekenen.

Het versterken van vertrouwen, dat volgens het onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid een hoge prioriteit heeft voor partijen in geschillen, scoort bij de stemmers iets lager. Voor een flinke groep is wel prioriteit nummer één dat procedures meer worden gericht op het door mensen ervaren probleem, vooral in andere dan strafrechtelijke procedures. Maar een invulling van vertrouwen met een meer persoonlijk contact tussen rechter en partijen scoort laag, behalve voor strafrechtelijke procedures in menselijke drama's. De rechterlijke macht is wellicht toch bevreesd dat een persoonlijker contact ten koste gaat van het bewaren van afstand.

Hier zit dus enige spanning tussen wat de klanten wensen en wat de rechterlijke macht wil bieden. Dit lijkt een belangrijk punt om uit te zoeken, omdat ook uit de klantwaarderingsonderzoeken van Prisma blijkt dat relatief veel partijen die rechtspraak gebruiken vinden dat de rechter onvoldoende inlevingsvermogen toont. Daarbij kan wellicht worden gekeken naar de manier waarop andere beroepen omgaan met de spanning tussen distantie en betrokkenheid. Ook in de psychologische hulpverlening is dit bijvoorbeeld een bekend thema.

Respect scoort ook lager, met weer de strafrechtelijke procedures in menselijke drama's als uitzondering. De discussie en de projecten op het gebied van bejegening maken misschien dat men vindt dat hier al voldoende aan wordt gedaan.

In de rechtspraak ligt traditioneel sterk de nadruk op neutraliteit. Onpartijdigheid en onafhankelijkheid zijn de belangrijkste waarden. De beginselen van procesrecht benadrukken deze. Neutraliteit komt ook tot uiting in het hanteren van objectieve regels. Voor de rechterlijke macht is dit duidelijk geen topprioriteit. Dat is goed te billijken, als we het zo interpreteren dat neutraliteit en juridische kwaliteit nu goed gewaarborgd zijn, terwijl er juist op die andere punten winst valt te boeken. Professionaliteit scoort echter wel hoog, en het zou kunnen dat daaronder mede juridische kwaliteit wordt verstaan, naast andere aspecten van professioneel rechterschap en een professionele procedure, zoals een goede organisatie en een snelle behandeling.

De betere waarheidsvinding is vooral een prioriteit in de strafrechtelijke hoek. Kennelijk wordt dit in de andere delen van de rechtspraak als relatief minder belangrijk gezien, wat misschien te interpreteren is als een beperkt geloof in de moeilijkheid om in geschillen tot een objectieve vaststelling van feiten (vaak:

een reconstructie van gesprekken) te komen, en een groeiend begrip voor de mogelijkheid dat twee partijen te goeder trouwe een verschillende beleving van dezelfde feiten kunnen hebben.

B. De soorten geschillen die mensen ervaren

Bij de geschillen zijn er voor de gebruiker ook twee onderdelen. De afdeling incasso is je lot als je rekeningen niet kunt betalen, of te lang laat liggen. Bij de conflicthanteringsafdeling kom je uit als je een probleem hebt met een andere persoon, bedrijf of overheidsinstantie, en daar samen niet uit komt. Het ontwerp van de afdeling 'conflicthantering' van het ideale gerecht zou kunnen beginnen bij het soort problemen dat mensen ervaren. Gegevens daarover ontleen kunnen worden ontleend aan de Geschilbeslechtingsdelta, een prachtig WODC onderzoek naar het soort geschillen dat mensen ervaren en de manier waarop zij er mee omgaan: met rechtshulp of niet, met hulp van de rechter of niet.

Uit dit onderzoek komt de volgende top-tien van problemen naar voren, op basis van een weging van de aantallen van dit type problemen (tweede kolom; percentage van mensen dat dit probleem in de afgelopen 5 jaar heeft ervaren), en de gemiddelde ernst van dit probleem als door de mensen gescoord op een schaal van 1 tot en met 5 (derde kolom).

Top 10 problemen natuurlijke personen¹⁴

Soort probleem	% in 5 jaar*	Gewicht**
1. Gezondheid/letsel	9	3,9
2. Verlies baan	9	3,9
3. Beëindigen relatie	7	4,0
4. Loon/arbeidsvoorwaarden	28	3,3
5. Arbeidsomstandigheden/werkklimaat	15	3,5
6. Buren	18	3,3
7. Lastigvallen/mishandeling familielid	2,1	4,3
8. Ernstige opvoedproblemen	1,1	4,4
9. Bedreiging/mishandeling/misbruik kind	1,5	4,3
10. Consumentenproblemen	44	2,9

* Percentage van Nederlanders dat in een periode van vijf jaar met zo'n probleem wordt geconfronteerd

** Gemiddelde zwaarte van het probleem aangegeven op schaal van 1 (hield betrokkene in het geheel niet bezig) tot 5 (betrokkene werd er geheel door in beslag genomen).

¹⁴ Zie *Balanceren en vernieuwen*, t.a.p. (noot 3), p. 50.

Opvallend is de afwezigheid van het bestuursrecht. Het WODC vond dat 88,5 % van de problemen van natuurlijke personen civiel-rechtelijk van aard waren, en maar 11,5% bestuursrechtelijk. De belangrijkste soort bestuursrechtelijke problemen, problemen met uitkeringen, kwam bij 5% voor met een gemiddelde zwaarte van 3,5, waarschijnlijk zo rond de vijftiende plaats. Mensen ervaren veel meer en zwaardere problemen met elkaar, dan met de overheid.

Wat valt nog meer op? De rechterlijke macht zou kunnen bekijken hoe gerechten nu met ieder van die soorten geschillen omgaan, en of dat te verbeteren is. Wat zijn gemiddelde doorlooptijden voor deze geschillen? Hoe goed zijn de procedures die gerechten aanbieden afgestemd op deze soorten geschillen? Aan welke soort geschillen spendeert de rechtspraak het meeste geld en waar worden de beste mensen op gezet?

Een voorzet: Het lijkt alsof de rechterlijke macht vrij goed om gaat met ontslagzaken en echtscheidingszaken, en ook met grote opvoedingsproblemen. Criteria zijn dan: korte doorlooptijden, de rechter behandelt veel van die geschillen, weinig klachten, relatief goede klantwaarderingcijfers voor de sectoren kanton en familie, procedures die goed aansluiten bij de belangen en beleving van partijen, weinig formalisme in de procedures. Het kan altijd toegankelijker en beter, natuurlijk, maar de basis is goed.

Het ideale gerecht zou de service kunnen verbeteren, lijkt het, bij letselschade, nummer 1, bij burens, nummer 6, en bij nummer 10, consumentenproblemen. Die zaken duren lang, er zijn veel procedurele problemen en procedures sluiten minder aan bij de belangen en de beleving van partijen. Burenruzies gaan bijvoorbeeld zelden om de bekende grensoverschrijdende schutting of de bouwvergunning die juridisch relevant zijn. Een rechter die aandacht heeft voor de gerezen irritaties, met partijen naar de belangen kijkt, tot een gesprek over leefregels komt, en die zonodig oplegt, werkt daar waarschijnlijk beter. Consumenten willen vooral dat in hun geschil snel een redelijke oplossing wordt gezocht.

De volgende vraag aan de zaal was in afdoening van welke soort geschillen men meer zou willen investeren? Daarbij werd ook de mogelijkheid open gelaten dat men niet zou willen kiezen voor investering in bepaalde soorten geschillen, maar in het beter uitvoeren van het huidige werk.

Vraag 5: Ideale gerechten investeren meer in:

Hantering van de problemen die ze nu minder vaak/snel behandelen, zoals letselschade, burenkwesties en consumentenproblemen

83 48,3%

Uitvoering van de huidige werkprocessen

62 36,0%

Hantering van de problemen die ze nu al veel/snel behandelen, zoals ontslag en echtscheiding

27 15,7%

N = 172

Aanzienlijke steun, derhalve, voor het uitbreiden van de service voor soorten geschillen die nu relatief weinig aandacht krijgen. De interessante vervolgvraag is uiteraard hoe men dit zou willen realiseren.

C. Wat gebeurt er met geschillen?

Goed, we weten nu op welke soorten geschillen het ideale gerecht zich met name kan gaan richten. Nu de soort interventies. Volgens de hiervoor (zie box: De concurrenten van het ideale gerecht) weergegeven cijfers wordt van de ervaren problemen en conflicten 46% in overeenstemming opgelost, 46% niet opgelost, en 8% door een beslissing in een officiële procedure beëindigd (waarvan ongeveer de helft in een procedure bij de rechter). Deze cijfers bevestigen dat de meeste geschillen door partijen zelf worden beslist in de schaduw van de rechterlijke interventie, in een situatie waarin mensen min of meer anticiperen op wat een rechter zal gaan doen. De 'vergeten voorfase' noemen de Fundamentele Herbezimmers burgerlijk procesrecht dat.

Interessant zijn met name de 46% van de geschillen die niet met een oplossing worden bediend. Die groep bestaat uit de 'passieven' (10%) en degenen die slikken, dat wil zeggen eerst wel actie nemen, maar op een gegeven moment afhaken (35%). Gelukkig zitten daar mensen bij die dat niet heel erg vinden. Ze ervoeren het probleem eerst wel als ernstig, maar beschouwen het inmiddels als 'over'.

Maar van de afhakers haakt ook een kwart af zonder dat het probleem over is. Bij de passieven is dat de helft.¹⁵ Dat is samen 14% van de geschillen. Daar komt nog een groep bij van zo'n 5% die zegt een onbillijke schikking te hebben moeten accepteren.¹⁶ Er is dus een groep van alles bijeen tegen de 20% die 'gefrustreerd' passief blijven, afhaken of een oplossing aanvaarden. Daarvan is er een gedeelte dat zichzelf, al dan niet na ingewonnen advies, kansloos acht.¹⁷ Daarnaast zullen er mensen bijzitten die onredelijk hoge eisen aan het systeem stellen. Maar er zijn ook veel mensen die als reden voor passief blijven, afhaken of het aanvaarden van een onbillijke oplossing redenen opgeven als: tijdsverlies, kosten, moeilijkheden, machteloosheid, moeite en genoeg hebben van de hele zaak.¹⁸

Uit deze gegevens valt dus af te leiden dat er een groep van tussen de 10 en 15% overblijft, voor wie het systeem geen oplossing biedt omdat het te moeizaam, tijdrovend en slepend is. Die groep – die nu in de kou blijft staan – is niet heel groot, maar wel twee keer zo groot als de groep mensen met geschillen die zich bij de griffies van de gerechten melden. Zouden rechters die groep beter kunnen helpen?

Niet door al die zaken te gaan behandelen, natuurlijk. Laten we eens preciezer kijken op welke manieren rechters de manier van omgaan met geschillen in de voorfase en gedurende het proces beïnvloeden. Eerst de schaduw van rechterlijk ingrijpen over onderhandelingen.

Rechters vormen een schaduw

Bijdragen rechters aan geschilhantering:¹⁹

In alle geschillen (100% van de optredende geschillen) door:

- Normen/regels voor oplossing te geven
- Kosten procedure laten stijgen/dalen
- Voorbeeld geven 'hoe met geschil om te gaan'
- Partijen informatie laten uitwisselen

Duidelijke richtlijnen in de rechtspraak helpen partijen hun geschillen op te lossen. Als rechters de verwachte proceskosten hoger laat worden (uitvoeriger procedures, meer deskundigenberichten), dan zullen partijen eerder schikken.

---

15 Idem, p. 96 en 164.

16 Idem, p. 163 (13,9% van 46% die een schikking bereikte).

17 Idem, p. 97 en 165, rond 20%.

18 Idem, p. 97, 163 en 165.

19 Vrij naar Lempert, zie *Zie Balanceren en vernieuwen*, t.a.p. (noot 3), p. 12.

Maar waarschijnlijk zijn dat schikkingen waarbij de machtiger partij in het voordeel is.

Aan de orde kwam al de manier waarop de rechterlijke macht 'voor doet' hoe mensen met geschillen om zouden kunnen gaan. Laten we nog een kijken naar belangrijke manier waarop de rechtspraak 'een voorbeeld' stelt, en daarmee onderhandelingen beïnvloedt. De rechtspraak verlangt nu, gesteund door het procesrecht, dat een partij een concrete vordering instelt, en ook nog op schrift, voor een rechter aan het werk gaat. Rechtshulpverleners volgen die structuur en de onderliggende visie op geschiloplossing dan ook al snel in onderhandelingen. Partijen onderhandelen dus vaak op basis van standpunten, die uitgewisseld worden in brieven, en dat is meestal niet de beste manier van onderhandelen, zoals bekend.²⁰ Als mensen bij het ideale gerecht zouden kunnen binnenkomen met een omschrijving van een probleem, waarvoor zij samen met de wederpartij naar mogelijke oplossingen willen zoeken, dan krijgen partijen andere signalen en prikkels voor wat betreft hun manier van onderhandelen.

Rechters kunnen partijen ook helpen door ze alvast bepaalde informatie te laten uitwisselen. De Engelse pre-action protocols, die ook in de Nederlandse fundamentele herbezinning aan de orde komen, zijn handleidingen voor het uitwisselen van gegevens voorafgaand aan een proces. Die uitwisseling van informatie bevordert het totstandkomen van minnelijke oplossingen.

Ook in de weinige zaken die rechters daadwerkelijk binnenkrijgen, kunnen zij heel verschillende acties nemen. Die behoeven eigenlijk geen nadere toelichting.

Rechters behandelen binnengekomen zaken

Bijdragen rechters aan geschilhantering:²¹

In binnengekomen geschillen (5% van de geschillen wordt aan de rechter voorgelegd) door:

- Bemiddelen
- Partijen informatie laten uitwisselen
- Beslissen over delen geschil
- Goedkeuren schikkingen
- Garanties geven voor nakoming
- Beslissen

---

20 Integratief (probleemoplossend) onderhandelen is immers de algemeen aanvaarde voorkeursmethode.

21 Zie noot 19.

In het totaal zijn dat dus negen manieren²² om het mensen gemakkelijker te maken om met hun conflict om te gaan. Stel nu dat het ideale gerecht een extra investering in tijd en geld kon doen, op welke van die negen manieren zouden rechters dan het eerst hun kaarten willen zetten?

Vraag 6: Ideale gerechten investeren meer in:

Voorbeeld geven 'hoe met geschil omgaan'	48	28,7%
Bemiddelen	33	19,8%
Partijen informatie laten uitwisselen	29	17,4%
Goed beslissen	29	17,4%
Beslissen over delen geschil	9	5,4%
Vormen regels	9	5,4%
Schikkingen goedkeuren	4	2,4%
Garanties geven voor nakoming	4	2,4%
Kosten procedure laten stijgen/dalen	2	1,2%

N = 167

Deze prioriteitstelling is opvallend. De rechter ziet zichzelf kennelijk niet alleen als doorhakker van knopen, al heeft 17,4 % het werken aan de kwaliteit van beslissingen als topprioriteit. Rechters zouden vooral meer willen doen aan het geven van het goede voorbeeld hoe geschillen op te lossen. Ook bemiddelen door de rechter geniet opvallend veel steun (in aanmerking genomen dat men slechts één prioriteit kon kiezen, en er dus waarschijnlijk ook veel rechters zijn die dit als tweede, derde of volgende keuze zouden opgeven). Dit terwijl het beleid van Justitie soms lijkt te suggereren dat bemiddelen alleen door mediators zou moeten gebeuren.

Rechtsvorming door de rechter staat laag op het lijstje. In uitbreiding van de nu massief aanwezige functie van het goedkeuren van schikkingen (denk aan echtscheidingen en ontbindingen van arbeidsovereenkomsten) ziet men kennelijk ook weinig. Dat deelbeslissingen een nog beter middel zouden kunnen worden om schikkingen te bevorderen, daar zet men evenmin zijn kaarten op.

Over investeringen gesproken: laat de rechterlijke macht zich wel voor al deze zaken betalen door het Ministerie? Of in ieder geval waarderen? Een hele goede beslissing met vuistregels voor oplossing van alle aandelenlease-geschillen, die

---

22   Informatie laten uitwisselen komt twee keer voor, tijdens de procedure en daaraan voorafgaand.

duizenden gerechtelijke beslissingen overbodig maakt, wordt die wel voldoende gewaardeerd en gehonoreerd? De alimentatie-normen, hebben rechters daar wel genoeg waardering voor gekregen?

D. Waar richt het ideale gerecht zich op?

Dan volgt nu het soort hulp dat partijen in geschillen willen krijgen. Van een rechter verwachten zij een beslissing, zo lijkt het. Of is dat wat rechters denken dat mensen willen, omdat zij goed zijn in het geven van beslissingen? Er lijkt wat dat betreft een groot verschil tussen de toon van de beleidsstukken van de Minister, waarin de rechter vooral knopendoorhakker lijkt te zijn, en de praktijk van de rechtspraak. De kanton-, familie- en handelssectoren zijn vaak bezig mensen te helpen oplossingen te vinden: al bereikte schikkingen vastleggen, ter zitting schikken en – vooral in de familiesector – in samenspraak met partijen de beste oplossingen voor het probleem creëren.

Uit de Geschilbeslechtsingsdelta is interessante informatie te halen over de waardering van beslissingen in officiële procedures tegenover die van samen bereikte oplossingen.

**De waardering van partijen voor oplossingen
in onderlinge overeenstemming
vergeleken met die voor beslissingen in officiële procedures**

	Overeenstemming ²³	Beslissing ²⁴
Oordelen van partijen over:		
Bereiken gestelde doelen	90%	66%
Oplossing billijk	86%	58%
Uitkomst nageleefd?	91%	78%
Duurt het conflict voort?	6%	22%
Stress tijdens conflict	34%	47%
Gezondheidsproblemen	18%	34%
Gevoel controle	32%	16%

Samen bereikte oplossingen scoren op veel punten gemiddeld beter. Partijen vinden hun eigen uitkomsten gemiddeld billijker dan die van de rechter. Ze kunnen er meer door bereiken van wat ze willen. Ze leven minnelijke oplossingen beter na. Minnelijke oplossingen veroorzaken minder stress en gezondheidsproblemen, en meer gevoel van controle.

23 Aandeel/frequentie in totale aantal geschillen 46%, zie hiervoor.

24 Aandeel/frequentie in totale aantal geschillen 7%, zie hiervoor.

Wat zou dit kunnen betekenen? Het zou kunnen liggen aan de selectie van zaken die bij de rechter terechtkomen. Misschien zijn dat de niet of moeilijk samen op te lossen zaken, waar partijen nu eenmaal ontevredener zullen zijn, meer stress zullen hebben en minder neiging voelen om de uitkomst na te leven, zelfs al wordt die in een officiële procedure opgelegd. Of het zou kunnen betekenen dat de officiële procedures beter zouden kunnen worden afgestemd op wat partijen wensen en op wat zij als eigen oplossing zouden bereiken. Dat was een moeilijke en indringende vraag voor de aanwezigen.

Wat betekent de hogere waardering voor minnelijke oplossingen?

Partijen waarderen eigen oplossingen gemiddeld hoger dan rechterlijke beslissingen, dus zullen:

Rechters meer energie moeten steken in bemiddeling.

54   30,2%

Waarschijnlijk alleen zaken aan rechters worden voorgelegd waarin ze er echt niet uitkomen, en daar is weinig aan te doen

45   25,1%

Rechters procedures/beslissingen moeten gaan bieden die beter scoren op deze waarderingscriteria.

45   25,1%

Rechterlijke beslissingen meer moeten aansluiten bij wat partijen zelf als (tussen) oplossing zouden hebben gekozen.

35   19,6%

N = 179

De neiging van de aanwezigen was niet om de selectie van zaken de hoofdoorzaak te achten van de lage waarderingscijfers voor beslissingen. Slechts een kwart zocht de oorzaak primair daar. Men zag ook deze gegevens weer als een aansporing om beter te gaan bemiddelen, of beter te letten op de behoeften van partijen.

IV. Discussie

Was dit een zinvolle benadering? Dat was de strekking van de laatste vraag die aan het publiek werd voorgelegd.

Vraag 8: Deze vragen waren:		
Vragen om over door te praten	79	50,3%
Goede vragen	23	14,7%
Aardige richting, maar ik zou zelf nog betere vragen kunnen stellen	19	12,1%
Slechte vragen	15	9,6%
Gekleurde vragen	13	8,3%
Irrelevante vragen	5	3,2%
Goede vragen, maar aan het verkeerde adres	3	1,9%
N = 157		

Een aardige poging, en een vervolg waard, dat was kennelijk het oordeel. Maar dat kan gekleurd zijn door beleefdheid of andere vormen van procedurele rechtvaardigheid ten opzichte van de spreker. Een kritische minderheid van 20% ziet weinig in deze benadering, of in ieder geval in deze wijze van uitvoering.

Wat zijn de meest opvallende uitkomsten? Wat mij betreft is verrassend dat de rechterlijke macht zich zo duidelijk verantwoordelijk lijkt te voelen voor meer dan alleen het behandelen van de zaken die daadwerkelijk op de griffie binnenkomen conform het geldende procesrecht. Bijna niemand vindt dat de gestelde vragen bij de Minister, de wetgever of wie dan ook anders thuishoren. Ook lijkt men sterker bereid om de eigen werkwijze aan te passen op basis van de wensen en behoeften van partijen in geschillen en bij strafoplegging dan ik had vermoed. Verder lijkt er sprake van een gezonde diversiteit aan opvattingen en prioriteiten voor de verdere ontwikkeling van rechtspraak. Er is veel om aan te werken, om mee te experimenteren, en in ieder geval genoeg aanleiding om met elkaar over ideale rechtspraak te praten.